

**ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ АҰЫЗЕКИ ДӨРЕТПЕЛЕРИНДЕ ХАДАЛЛЫҚ ХӘМ ИНСАНЫЙЛЫҚ
ҚӘДИРИЯТЛАРЫНЫҢ ИСБИЛЕРМЕНЛИК ХӘМ САҰДА МЕНЕН БАЙЛАНЫСЫ**

Пайзуллаева Айгоззал Махмұтовна – оқытушы

aygozzal99@gmail.com

Бозатау районы 2-санлы техникумы

**СВЯЗЬ ЦЕННОСТЕЙ ЧЕСТНОСТИ И ГУМАНОСТИ В УСТНОМ НАРОДНОМ ТВОРЧЕСТВЕ
КАРАКАЛПАКСКОГО НАРОДА С ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВОМ И ТОРГОВЛЕ**

Пайзуллаева Айгоззал Махмұтовна – преподаватель

Техникум № 2 Бозатауского района

**THE RELATIONSHIP BETWEEN THE VALUES OF HONESTY AND HUMANITY
IN KARAKALPAK ORAL FOLK LITERATURE AND ENTREPRENEURSHIP AND TRADE**

Payzullaeva Aygozzal Makhmutovna – teacher

2nd Technical College of Bozatau District

Таянч сўзлар: қарақалпақ фольклори, тадбиркорлик, савдо-сотик, ҳалоллик, инсонпарварлик, меҳнатсеварлик, хайрия, савдо маданияти, миллий қадриятлар.

Резюме. Мақолада тарихдан бизга маълум бўлган ва қарақалпақ халқ оғзаки ижодида акс этган тадбиркорлик ва савдо-сотикнинг ҳалоллик, инсонпарварлик, меҳнатсеварлик, адолат ва хайрия каби қадриятлар билан боғлиқлиги кўриб чиқилади. Тарихий ривоятлар, дostonлар, мақоллар ва тарихий маълумотлар асосида тадбиркорлик маданиятининг қарақалпақ халқи ҳаётидаги ўрни очиқ берилган.

Ключевые слова: каракалпакский фольклор, предпринимательство, торговля, честность, гуманность, трудолюбие, благотворительность, торговая культура, национальные ценности.

Резюме. В статье рассматривается связь предпринимательства и торговли, известных нам из истории и отражённых в каракалпакском устном народном творчестве, с такими ценностями, как честность, гуманность, трудолюбие, справедливость и благотворительность. На основе исторических сказаний, эпосов, пословиц и исторических сведений раскрывается место предпринимательской культуры в жизни каракалпакского народа.

Key words: Karakalpak folklore, entrepreneurship, trade, honesty, humanity, diligence, charity, trade culture, national values.

Summary. This article examines the relationship between entrepreneurship and trade, known to us from history and reflected in Karakalpak oral folk literature, with such values as honesty, humanity, diligence, fairness, and charity. Based on historical tales, epics, proverbs, and historical sources, the article highlights the role of entrepreneurial culture in the life of the Karakalpak people.

Кирисиў. Қарақалпақ халқының тарихый рухый мийрасында ҳадаллық, инсанийлық, мәртлик, сақыйлық хәм мийнетсүйгишлик сыяқлы қәдириятлар айрықша орын алады. Бул қәдириятлар халықтың күнделikli турмысында ғана емес, тарихтан бизге белгили болған саўда-сатық хәм исбилерменлик қатнасықларында да өз сәўлелениўин тапқан. Қарақалпақ халық аўызеки дөретпелеринде саўдагер хәм исбилерменнің искерлиги тек пайда табыў менен емес, ҳадал мийнет, инсапылық, өз ара исеним хәм жәмийет алдындағы жуўапкершилик пенен байланыста көрсетиледи.

Тарихтан бизге белгили, ертеклер, дәстанлар, нақыл-мақаллар хәм аңызларда нахақ жол менен байлық табыў сынға алынып, ҳадал мийнет етиў, халыққа жәрдем бериў хәм қайыр-сақаўатлылық жоғары баҳаланған. Лепес бай, Қалмурат бай сыяқлы тарихый тұлғалардың искерлиги де исбилерменликтин халыққа пайда келтириўши хәм социаллық жуўапкершиликке тийкарланған қырларын көрсетеди.

Сол себепли қарақалпақ фольклорындағы саўда хәм исбилерменлик мәселелерин үйрениў арқалы халқымыздың экономикалық турмысын ғана емес, оның ҳадаллық, инсанийлық хәм мийнет этикасына байланысly рухый қәдириятларын да ашып көрсетиўге болады.

Тийкаргы бөлим. Қарақалпақ халқының рухый мийрасында исбилерменлик хәм саўда мәселелери ҳәр

қашан ҳадаллық, мәртлик хәм инсанийлық қәдириятлары менен тығыз байланыста қарап келингени мәлим. Өзелден Жипек жолының бойында, Арал теңизи хәм Әмиўдәрйя жағасында жасаған халқымыз ушын исбилерменлик тек пайда табыў курал емес, ал жәмийет алдындағы үлкен жуўапкершилик хәм әдеп-иқрамлылық мектеби есапланған.

Бул түсиниклердин тамыры Орта Азия аймағындағы ең ески жазба естелик – «Авесто» тәлийматларына барып такалады. Авестодағы «Таза ой, таза сөз, таза ис» принципи бүгинги заманагөй исбилерменнің ҳадал мийнет концепциясының дәслепки үлгиси есапланып, ол халқымыздың дийқаншылық хәм өнерментшилик мәдениятында өз сәўлелениўин тапқан. Соның менен бирге, ислам мәдениятының кирип келиўи хәм хадислердеги саўда этикасы, яғный өлшемнен урмаў, ҳадаллық пенен мал табыў хәм сақыйлық сыяқлы қағыйдалар қарақалпақ фольклорындағы нақыл-мақаллар менен дәстанлардың мазмунына сиңип кетти.

Қарақалпақ халық аўызеки дөретпелеринде, атап айтқанда ертеклер менен дәстанларда («Қырық қыз», «Алпамыс» х.б.), қахарманлардың тапқырлығы, мийнетсүйгишлиги хәм ҳадаллығы арқалы табысқа ерисиўи бүгинги күннің жас исбилерменлери ушын әхмийетли үлги болып табылады. Халқымыздағы «Ҳадал ислесең, ҳадал тислейсең» деген даналық сөз исбилерменнің тийкаргы қәдирият инсанийлық болыўы кереклигин дәлиллеп береді. Солай екен,

қарақалпақ фольклоры арқалы исбилерменлик мәдениетін үйреніу – бұл тек экономикалық емес, ал миллеттің рухый пәлигин хәм мийнет этикасын сақлап қалыудың тийкарғы жолы есапланады.

Халықымыздың арасында да бир қанша хәммеге өрнек болатуғындай исбилермен сауда менен шуғылланыушы инсанларды атап өтсек болады. Олардың бири Лепес бай, Қалмурат бай олардың халыққа қылған жақсылығы хәммеге өрнек болып қалмай атларын мәңги еслеп қаларлықтай ислер қылғаннан сөзсиз. Исбилерменлердің искерлиги тек ғана капитал топлау емес, ал жәмийет алдындағы жоқары этикалық жууапкершилик хәм қайырқомлық хызметі менен даңқы шыққан. Олар хақында китаплар, мақалалар жазылған, олардан бири төмендегіше:

Лепес Шараубайдан рухсат алғаннан кейин, сораған адамлардың хәммесине, не сора да қарыз бере берди. Есесине шоланнан жұмыс берди. Балық қыршыйды, тазалайды, дузлайды, кептиреді. Күни менен музғалада ислеген адамларға, қайтарсын бир-еки балық алып қайтыуға кеңлик береді. Балықшылардың балығын бурынғыға қарағанда сәл қымбатырақ, нақлай пулға, дәслең үйлеринен өзі барып жыйнады, соңынан адамлар үйренисип, балықтарын өзлери әкеп, Лепестен пулын, я орнына ун, дән, кант-шай, басқа да үй-рузыгершилигине керекли затларға алмастырып алыу дәрежесине жетти. Лепес өзі келгели берли танысқан яр-дослары менен жақын-жууықларына өзі айтып жүрип, түсиндирип жүрип, аў-дузақ, қайық берип теңизге шығарды.

Мине, Лепестің усы искерлиги менен Шараубайдың бири-еки, екиси-үш болып, шоланы балыққа толды. Лепес өзинің иси менен халыққа ғамхор болыуды, қолы ашық сақыйрақ болыуды Шараубайға сездирди, өзі де жақсы уғып алды [1:36].

Қайыр-сақауат бұл бир адамның екінши адамға ислейтуғын қауендерлиги, ғамхорлығы, ақшалай ямаса затлай беретуғын жәрдеми хәм көмегинен ибарат болады. Қайыр-сақауаттылық бұл адам жәмийети пайда болғаннан берли инсанлардың жақсы қәсийетлеринин бири болып келген. Бұл жақсы қәсийет уллығы да, кишиге де, байға да, жарлығы да тән. Бир айырмасы биреулерде усы қәсийеттің басымырақ, биреулерде азырақ болыуында. Бирақ, хәр ким өзинің халына қарай қайыр-сақауаттылық ислеп келген. Ал, қүдирети жететуғын айырым адамлардың ишинен пүткіл елге қайыр-сақауат, ғамхорлық ислегенлери де болған. Бұл тууралы тарийхта мынандай уақыялар ушырасады:

1911-1912-жыллары Қарақалпақстанда зүрәт болмай қалып, 1911-жылдан 1912-жылға қараған қыста елде ашаршылық басланады. Халықтың көпшилиги көк егиске жете алмай аштан қырылуы жағдайына түседі. Патша хукимети халыққа сатыу үшін Қарақалпақстанға 1912-жылдың басында ун, бийдай жибереди. Бирақ, оны сатып алыу үшін халықтың көпшилигинде мүмкиншилик болмайды. Сонлықтан, елдің сол заманлардағы белгили Ибраһым Маткаримов, Қалмурат Қожамбергенов Шыныкул Қаленов, Убайдулла Камалов қусаған байлары сол ун хәм бийдайларды сатып алып, ашаршылыққа ушыраған адамларға қарызға берген. (Ун хәм бийдай Россиядан ақ қапшықтарға салынып келгенликтен, сол жылларды халық «Ақ қапшық» жылы деп атаған).

Қарақалпақстан тарийхында усы байлар халыққа қарызға ун, бийдай берип, кейин артығы менен өндирип алып ашлардың есабынан тағы да байыған деп көрсетилген. Бұл мениңше олардың халыққа қарызға ғәлле сатып алып беріулерин бир тәреплеме бахалау деп ойлайман. Егерде олар сол ашаршылық уақытта халықты қарыздар қылсада, оларға усындай жәрдем көрсетпегенде бәлким көп адамлар аштан қырылып қалған болар еди. Соның үшін ол байлардың бұл ислеген ислерин халқына қайыр-сақауатты ғамхорлығы деп те бахалау керек. Егер де олардың халықтың әбигершилигине жаны ашымағанда, оларға қарызға ғәлле сатып алып бермеуі де мүмкин ғой. Оның үстине халық аузындағы аңызларға қарағанда сол байлардың тилинде «ақ қапшық» жыллары қарзын төлей алмаған дийқанлардың қарызын өтеп жиберген байлар да болған. Мәселен, Шымбайлы Қалмурат бай Қожамберген улы сондай ислеген дейди. Бұл тууралы маған Нөкис қаласының Күнхожа көшесиндеги 18 жайда туруышы 1922-жылы тууылған Меңлимурат Бектурсын улы өзинің еситкенин маған жазып берген еди [2:5/6].

Қарақалпақ халқының тарийхый тәжрибесинде исбилерменлик искерлиги хәр қашан жәмийетлик социаллық жууапкершилик пенен тығыз байланыста рауажланған. Лепес бай хәм Қалмурат бай сыяқлы тұлғалардың искерлигин таллай отырып, олардың экономикалық модели тек ғана пайда табыудан ибарат болмай, ал халықтың турмыс дәрежесин көтеріуге бағдарланған өзине тән «социаллық шериклик» системасын қурауға тийкарланғанын көриуе болады.

Атап айтқанда, Лепес байдың шола искерлиги мысалында исбилерменнің халықты жұмыс орынлары менен тәмийинлеуі, оларға өндирис қуралларын (қайық, аў-сайман) беріу арқалы өз бетинше мал табыуына шараят жаратыуы – бұл бүгінги күннің тили менен айтқанда, инсан капиталын рауажландыруға қаратылған стратегия болып табылады. Әсиресе, 1911-1912-жыллардағы «Ақ қапшық» ашаршылығы уақытында Қалмурат бай хәм басқа да ел ағаларының халықты азық-ауқат пенен тәмийинлеуі, қарыздардан кешиу сыяқлы ислери – исбилерменнің жәмийетлик кризислерди жұмсартыудағы жетекши ролин көрсетеди.

Солай екен, бұл тарийхый шахслардың искерлигин тек бир тәреплеме экономикалық көрсеткишлер менен емес, ал олардың халықтың басына күн туғанда экономикалық хәм рухый тирек болған ғамхорлық хызметі сыпатында бахалау илимий жақтан тийкарлы есапланады. Бұл өз гезегинде, қарақалпақ исбилерменлик мәдениетінде хадаллық, мийнетсүйишлик хәм қайыр-сақауаттылық қәдириятларының фундаменталлық әхмийетке ийе екенлигин дәлиллеп береді.

Инсаныйлық, сақыйлық хәм хадаллық хәр бир тарауда, хәр бир бағдарда керек саудагер хәм исбилерменлер ғана сондай болыу керек дегени емес. Өмиримизде ушырайтуғын хәр бир жөнелесте инсанлар усылай болса екен дейсең бирақ бұл "Бес бармақ бирдей емес", дегендей хәмме адамлар да бундай иллетлер ушырай бермейди.

Саудагерлер хәм исбилерменлер сауда менен шуғыллана екен хәр дайым өз шегарасын билиуі, басқаның малына көз тикпеуі, хадал сауда ислеуі керек болады. Себеби, биз жасар екенбиз, биз ислеген

хәр бир жақсылық хәм жаманлық ислердиң өз жуўабы болады. Хадалдан мийнет етип нан тапқан, адамларға жәрдем берген басқа оның өз алдына саўғасы болады, жумысың гүлlep раўажланады. Жолың хәмийше ашық болады.

"Тегин мал тесип шығар.

Қайда барсаңда,

Отыз еки пулы бир теңге" [3:180].

Бул мақал исбилерменлик этикасындағы хадаллық хәм мисқаллап жыйналған абырой түсиниклерин терең сәўлелендиреди. «Тегин мал тесип шығар» деген гәп – хадал мийнетсиз, биреўдиң хақысы ямаса нахақ жол менен келген байлықтың берекеси болмайтуғынын, ерте ме, кеш пе оның сораўы ямаса зыяны тийетуғынын ескертеди. Ал «отыз еки пулы бир теңге» дизбегі – дүньяның қайсы елинде ямаса қайсы базарында болсаң да, саўданың хәм инсаныйлықтың қағыйдасы бир екенлигин, яғный хадаллық өлшемлериниң хәмме жерде бирдей баҳаланатуғынын аңлатады. Улыўма алғанда, бул даналық сөз исбилерменди өз мийнетине исениўге, басқаның мал-мүлкине көз тикпеўге хәм қай жерде болса да өз исине, сөзине хәм пулына хадал болыўға шақырады.

Қарақалпақ халық аўызеки дәретпелеринде саўда-исбилерменлик мәселелери тек экономикалық мәниде емес, ал терең инсаныйлық хәм этикалық қәдириятлар тийкарында талланады. Фольклор үлгилеринде саўдагер образы хәр қашан тапқырлық пенен бирге хадаллық сынағында көринеди. Солай екен, халқымыздың ертеклеринде саўда мәдениатының «исеним» хәм «инсап» сыяқлы категорияларына айрықша итибар қаратылған.

Буны биз «Алданып қалған төрт саўдагер» ертегиндегі хәдийселер мысалында анық көриўимиз мүмкин. Бул шығармада исбилерменниң (саўдагердин) өзгениң исенимин ямаса тәжирийбесизлигин пайдаланып, нахақ пайда көриўи ақыры стратегиялық заянға алып келетуғыны көркем түрде баян етиледі:

Бурынғы ўақытта бир ғарры турмыс кеширипти. Ғаррының кемпири хәм бир баласы болыпты.

Бир күни ғарры баласына

- Балам, енди сен ержеттиң, оңынды, солынды танытуғын болдың, мына сыйырды базарға сатып, керек жарағымызды алып кайтағой депти. Баласы сыйырды жетеклеп қалаға кетеди. Жолда саўдагерлердиң биреўи сыйырын арзанға сораиды. - Арзан сорап турсаң, бул бахаға сатпайман, депти жигит.

Азғантай жүргеннен кейин оның алдынан екінши бир саўдагер шығып, оннан да арзанға сораиды. Бала оған да сыйырын сатпай кете береді. Бир ўақытта оның алдынан үшінши саўдагер шығып, сыйырды ана екеўинен де арзан сорапты. Бала:

- Бугинги базардың саўдасы усындай қусайды ғой, деп ойлап, алдынан шыққан төртинши саўдагерге сыйырды сораған бахасына сатыпты. Сыйырды сатқан пулына керек жарағын алып үйине қайтыпты. Әкеси баласынан базардағы хәдийсени еситип, оны саўдагерлер алдағанын билепти. Ол баласына:

- Яқшы, балам, жақсы болыпты, депти де ишинен. «Сизлерди бир көрермен» депти. Келеси базарда өзи ешектиң ерине бир неше алтын теңге тығып базарға барып, баяғы баласын алдаған саўдагерлердиң алдынан өте берипти. Сол ўақытта билдирмей ешектиң ериндеги теңгелерди жерге шашып жиберишти

Алтын теңгени көрген саўдагерлер ғаррының алдына жуўырсып келип:

- Хәй, ғарры! Мына алтын теңгелер ешегиниң куйрығынан түсти ме?- деп сорапты

- Аўа, бул ешек алтын туўатуғын ешек, депти.

- Ондай болса, сен бизлерге ешегинди сат, деп саўдагерлер ғаррыға жабыса кетипти.

Саўдагерлер ғаррыға:

- Як, мен бул ешекти сатпайман, депти ғарры.

Бизлер саған қәлеген ақшанды беремиз, ешегинди сат, деп жалынып қоймағаннан кейин, ғарры ақыры ешегин оларға мың тиллаға сатыўға ыразы болады.

Ғарры оларға ешектиң жибин услатып:

- Ал, енди үйиңизге барып, ешекти аңлып отыра берің, деп, өзи мың тилланы алып үйине кайтады.

Саўдагерлер ешекти үш күн, үш түн аңлып, өзлериниң ғаррыдан алданғанын бир-ақ биледи [4:458].

Бул ертектеги ғаррының саўдагерлерди алдап кетиўи – тек ғана соларды таўып қойыў емес, ал исбилерменликтеги «алдаған адам ақыры өзи алданып қалады» деген социаллық нызамлылықтың көриниси болып табылады. Саўдагерлердиң жас жигиттиң наданлығынан пайдаланып, оның мүлкин арзанға ийелеп алыўы – исбилерменлик этикасына қарама-қарсы хәрәкет есапланады. Ғаррының «алтын туўатуғын ешек» арқалы көрсеткен сабағы болса, қысқа мүддетли нәпси қуўыўдың түбинде үлкен зыянға алып келетуғынын дәлиллеп береді. Жуўмақлап айтқанда, қарақалпақ фольклорындағы бул сюжет исбилерменликтеги табыстың тийкары – алдаў емес, ал хадаллық хәм өз ара исеним болыўы кереклигин уктырады.

Жуўмақлаў. Қарақалпақ халық аўызеки дәретпелерин үйрениў барысында исбилерменлик хәм саўда мәселелериниң хадаллық, инсаныйлық, инсаплылық, мийнетсүйишлик хәм қайыр-сақаўатлылық сыяқлы қәдириятлар менен тығыз байланыста болғаны көринеди. Халық ертеклери, дәстанлары, нақыл-мақаллары хәм аңызларында хадал мийнет пенен табылған мал-дәўлет оң баҳаланып, алдаў, нахақ пайда хәм биреўдиң хақысын жеп байыў сынға алынған.

Лепес бай, Қалмурат бай сыяқлы тұлғалардың искерлиги исбилерменниң тек пайда табыўшы емес, халыққа жумыс, жәрдем хәм қоллаў көрсете алатуғын жәмийет ағзасы болғанын көрсетеди. Демек, қарақалпақ исбилерменлик мәдениатының тийкарында экономикалық пайда менен бирге адамгершилик хәм жәмийет алдындағы жуўапкершилик те турған.

Сонлықтан, халық аўызеки дәретпелериндеги бул қәдириятлар бүгинги күндеги исбилерменлер ушын да әхмийетли. Хадал мийнет, инсаплылық, өз ара исеним хәм инсанларға пайда келтириў – исбилерменликтің бекем хәм берекели болыўының тийкаргы шәртлериниң бири.

Әдебиятлар

1. Мәтмуратов Қ. "Тербенбес". – Нөкис: «Билим», 2004.
2. Камалов С. Қайыр сақаўатлық хақында. / «Еркин Қарақалпақстан» 8 январь 1994, №5-6.
3. "Қарақалпақ фольклоры" Көп томлық 88-100. – Нөкис: «Илим», 2015.
4. "Қарақалпақ фольклоры" Көп томлық. 67-76. – Нөкис: «Илим», 2014.